

VARGÁNÉ BALOGH JUDIT

„Náj modi” és Erdély — a tárgyak világa a 17. századi Erdély főúri udvaraiban

Jelen dolgozat¹ vizsgálódása elsődlegesen arra irányult, hogy fellelhető-e valamiféle párhuzam az Erdélyi Fejedelemségben a nemesség rétegződése és ezeknek a fogyasztási cikkekhez, használati tárgyakhoz való viszonya között. A kutatáshoz rendelkezésre álló források csak részben lehettek a különböző inventáriumok, hagyatéki leltárak, valamint a végrendeletek², mert ezek csupán a felsorolás szintjén érintik az illető nemes tulajdonában levő tárgyakat, eszközöket. Vizsgálódásunk célja elsősorban annak kiderítése volt, hogy milyen szimbolikus jelentést nyertek a különböző tárgyak a fejedelemség nemeseinek az életében, milyen mértékben voltak fogékonyak a luxus – valamint az élvezeti cikkek iránt, mennyire voltak nyitottak a „divat” újításaival szemben, valamint, hogy ebben a viszonyulásban, elfogadásban, vagy visszautasításban mennyire játszott szerepet az illető nemesnek az erdélyi nemesi társadalom rétegződésében elfoglalt helye, nemesi státuszának viszonylagos régi vagy újabb volta. Éppen ezért a 17. század folyamán örvendatosan megszorodott naplók, emlékiratok, történetírói munkák, még inkább a meglévő levelezések, valamint a peres iratok szolgáltattak adatot, szempontokat ezekhez a kérdésekhez.

Az Erdélyi Fejedelemség Tündéerkert megnevezését, már amennyiben ezt a meglehetősen változékonyságra, szinte kiismerhetetlenségre értjük, nyugodtan alkalmazhatjuk a 16–17. századi erdélyi nemesség esetében is, ugyanis elég nehezen megfogható. Rendisége fejletlen, a társadalom csúcsán lévő családok pedig elég jelentős mértékben változnak, még a 17. századon belül is. Mindehhez hozzátehetjük azt is, hogy a fejedelemségben a vezető szereppel, a legnagyobb befolyással a politikai és egyéb eseményekre gyakorlatilag nem a történeti Erdélyben birtokos nemesek bírtak. Alig beszélhetünk olyan családról, amely a fejedelemség fennállásának nagyjából másfélszáz éve alatt végig jelen lett volna a befolyásosok között. Apor Péter írja, hogy „Gyermekkoromban hallottam, hogy egy grófnak Magyarországon megvolt öt-hatszáz jobbágya, s azt tartották grófnak, mert Erdélyben, az mint odafel íram, több gróf nem vala gyermekkorban gróf Csáki

¹ A tanulmány megjelenését a Bolyai Ösztöndíj támogatta.

² KmOL = A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár. Udvarhelyszék levéltára, Székely Láda Fond m 16. Udvarhelyszék Protokollumok. 1610-1633. IV/3.

A témában mind vagyonelemléteket, mind pedig végrendeletek Tüdős S. Kingának a forráskiadásai tártak a nyilvánosság elé. In: Tüdősné Simon Kinga: Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán. Kolozsvár, 1998.

Lászlónál, Erdélyben úrnak azt tartották, az kinek háromszáz, jó fő embernek, az kinek száz ház jobbágya vagy ad minimum hetven, vagy hatvan, most némelyek, az kik az úri titulust könnyen felvesz, s ha valaki fel nem adja, megharagusznak, két-három jobbágya alig vagyon, az egyik bíró, az másik kulcsár, az harmadik szabados annyival adós az ilyen úr uram, ha meg akarnák venni rajta, bizony a dolmánya sem maradna meg.”³

„Gyermekkoromban pedig gróf több nem vala keresztszegi Csáky Lászlónál, nagyságos urak pedig voltak ezek: Haller Pál és János testvér atyafiak, Haller György, Bánfi György, Gyulaffi László, Kornis Gáspár, Kemény János, László és Simon testvératyafiak, Wesselényi Pál, Serédi Benedek és Orlai Miklós, de ez magyarországi úr volt.

Legelsőbbén azért Leopoldus császár érdemre adá az római sz. irodalom-béli grófi titulust széki Teleki Mihálynak, az ország generálisának, több sok kegyelmességével egyetemben, azért, hogy az kereszténység győzedelmes lévén az pogányságon, Erdélyt vér nélkül az magyar korona alá visszaszerzé. Azután gróffá lön Pekri Lőrinc, azután rátóthi Gyulaffi László; bárókká lőnek altorjai Apor István és zabolai Mikes Mihály. Azután két esztendővel gróffokká lőnek losonczy Bánfi György, az gubernátor, és az Bethlen-ház; ugyanakkor Bethlen Miklós, az erdélyi főkancellárius szerzette meg híre nélkül altorjai Apor Istvánnak az grófságot; ismét gróffoká lőnek köröspataki Kálnoki Sámuel és zabolai Mikes Mihály, Petki Dávid; Száva Mihály ugyanaz tájban lön báróvá.”⁴

A 16. századról szólva pedig így írt: „Gróf vala hajdan Zápolyai János, de negyven kővéra vala az magyar korona alatt; gróf vala Homonnai Bálint, de fel mér vala tenni hadakozásból az erdélyi fejedelemmel; grófok valának az Báthoriak, de egész tábortokat állítanak vala fel; hrf vala Rhédei Ferenc, az ki az máramarosi domíniumot bírta, mert egy szolgájának száz ház jobbágyot ajándékozott – de most olyan grófok is vagynak némelyek Erdélyben, hogy ha száz jobbágyot elajándékozna, alig maradna ötven magának –, azonkívül hintókra s aranyos kardokra fizet vala az udvari népének; ma sok báró vagyon Erdélyben, az kik magoknak is egy-két hintót alig tudnak tartani; nemhogy hintóra s aranyos kardra fizetnének, hanem két-három rongyos szolgálóval alig köszognak.”⁵

Korának talán legszeleesebb látókerü erdélyi nemese, az Európát végigjárt Bethlen Miklós, családjáról, azaz édesanyjáról szólva így fogalmazott: „jósága volt az erdélyi állapothoz képest úri”.

Az Erdélyben jelentősnek számító nemesi családok közül a 16. század folyamán nem vettek részt mindannyian egyformán aktívan a fejedelmi politikában, ami természetesen eredményezte, hogy mivel nem mindenki forgolódott folyamatosan a gyulafehérvári udvarban, a gazdagodás, presztízsnövekedés, karrierépítés számos lehetőségét is elmulasztották. Ebben a fejedelmek sajátos viselkedésmódja és udvarépítése is szerepet játszott. Míg ugyanis öreg Rákóczi Zsigmond kifejezetten az erdélyi nemességre épített, és részben ezt tette az őt követő Báthori Gábor is fejedelemsége legelején, ám az 1610-es merénylet után a régebbi erdélyi nemesség tagjai – Kendi, Kornis, stb. – váltak kegyvesztetté és tűntek el rövidebb-hosszabb időre a politikából és ezáltal kiestek a karrierépítésből is.

³ APOR Péter: *Metamorphosis Transilvaniae*. Bukarest, 1978. 71. o.

⁴ APOR: i. m. 26. o.

⁵ APOR: i.m. 27-28. o.

Bethlen Gábor udvara – ahogyan később maga írja – elsősorban a „saját creaturáin” nyugodott, ő emelte fel és adományozta meg a Mikó, a Tholdalagi, és más székely családokat is, akiket ezáltal legalább félig-meddig igyekezett felemelni a nemesek soraiba. A székely családok némelyikét (pl. Apor, Kálnoki, Béldi, Lázár, Mikó, Mikes) a 17. század második felében-végén már szintén ott említették a fontosabb erdélyi nemesi családok között, ennek ellenére ezek a családok valójában anyagi erejüket tekintve meglehetősen gyengék voltak, ami jobbágyaik és birtokaik számában is tükröződött.

Rákóczi György voltaképp többnyire a korábban már felemelkedettekre épített, Apafi Mihály idején pedig újra megjelenik egy új vezető réteg Teleki Mihály, Bánffy Dénes és Béldi Pál személyében.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a meglehetősen vegyes és kis anyagi erővel rendelkező erdélyi nemesség számára mik jelképezik a gazdagságot, a főnemességhez tartozást, akkor először az *épített környezet*, a *kastély* vagy *udvarház* meglétét kell vizsgálnunk, noha a dolgozat ezt nem szándékozott túlzottan részletezni. Már a 16. század közepétől erőteljesen folyt az udvarházak, várak átépítése, kibővítése reneszánsz stílusban. A Kendi család Morvécs várát modernizálta, az Apafiak Ebesfalvát építették ki, a Kornisok Husztot. A Bethlenek Keresden, Bonyhán építkeztek.⁶

A 17. század folyamán mindez tovább folytatódott. A Kornisok szentbenedeki kastélyukat építették, építkezett Bethlen Miklós, Haller Gábor, Teleki Mihály, a század végén Kálnoki Sámuel, Béldi Pál, Bánffy Dénes és mások is.⁷ Ezeknél az építkezéseknél azonban mind pompájában, mind anyagi erejét, számát tekintve nagyobbak voltak azok az építkezések, amelyeket főleg I. Rákóczi György és Bethlen Gábor kezdeményeztek és vittek véghez. A kastélybelsőket elég jól rekonstruálhatjuk az inventáriumokból. Ezekből hatalmas különbség mutatkozik a fejedelmi építésű kastélyok, udvarházak és a többi nemesi udvarház között. Arra, hogy az építkezésre az Erdélyben található mesterek nem voltak felkészülve, jó példa Bethlen Miklós utalása, aki magáról azt írta, hogy „Az építésre nagy hajlandóságom vala... nagy bajom, sok gond és bosszúságom volt, jó ahhoz tudós mesterembereket nem kaphattam Erdélyben mert az igen szűk volt.”⁸

A székely nemesi családok udvarházainak inventáriumait részben még gondosan őrzik a romániai levéltárak, ám minthogy egyre több hozzáférhető, a családi vagyonelektárakból és végrendeletekből az derül ki, hogy a nemesi – főképpen pedig a székely nemesi – lakások berendezésüket tekintve kevésbé különböznek a paraszti lakásbelsőktől.

Érdekes, hogy szinte alig találunk utalást még a 17. század legvégén is a leltárakban a *csempekályhák*ról, jóllehet a Bethlen Gábor által betelepített és Erdélyben csak „újkeresztény”-ként emlegetett cseh-morva anabaptista kézművesek részben itt állították elő a kályhák hozzávalóit. Az embernek az a benyomása, hogy szinte az egyetlen megrendelő a mindenkori fejedelem volt. Olyan „kézikönyvről”, amely a korban divatos

⁶ MAKKAI László–MÓCSY András: Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig. Bp., 1986. 504. o.

⁷ MAKKAI László–SZÁSZ Zoltán (szerk.): Erdély története II. 1606-tól 1830-ig. Bp., 1986. 931–935. o.

⁸ BETHLEN Miklós élete leírása magától: In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Bp., 1980. 502. o.

lakberendezési, mennyezetfestési szokásokat bemutatná, az egész 17. századból egyetlen helyről, az ifjú Rákóczi Zsigmond egyik leveléből értesülünk.

Az erdélyi magyar és székely nemességnek sem a levelezésében, sem naplóiban, emlékirataiban vagy úti beszámolóiban nincsen szó arról, hogy észrevették volna a modern építkezés vagy lakberendezés elemeit az egyetlen Bethlen Miklóst kivéve. Sem Haller Gábor, sem Kemény János, sem Tholdalagi Mihály, sem Mikó Ferenc, Boros Tamás vagy Kornis Gáspár írásaiban nem bukkan fel egyetlen erre vonatkozó utalás. Ehhez képest meglepő, hogy a fejedelemmé lett családok tagjai – I. Rákóczi György, Bethlen Gábor vagy Apafi Mihály milyen örömet leltek lakókörnyezetének a szépítésében, még annak ellenére is, hogy tudjuk, például az Apafi család mindvégig jelen volt Erdély nemes családjai között.

A házak, *lakóterek berendezésében* az asztalok, székek és ágyak a leírások szerint „paraszt formán vannak csinálva” és csak rendkívül ritkán vannak beborítva. Üvegholmi vagy tükör már elég gyakran előfordul még a székely nemesek házaiban is, bár megint csak igaz az, hogy a 17. század második felében-végén szinte megnő a számuk. A falak díszítése viszont eléggé elterjedt gyakorlat volt, a szőnyegek származási helye döntötte el az értékeket. A török követségben forgolódóknál viszonylag jelentős számú török eredetű szőnyeg található. A berendezési tárgyak közül szinte minden a praktikumot szolgálta, a divat vagy a „más” elfogadása az erdélyi nemesek esetében alig látható.

A palota, kastély, vár vagy udvarház mérete tehát már lehetett némileg a főúri létmód valamiféle jelképe, bár tény, hogy a *pompakedvelés* a 17. század folyamán szinte kizárólag a fejedelemmé lett családoknál jelenik meg Erdélyben. Ebben a tekintetben Bethlen Gábor állt az élen, ami azért figyelemre méltó, mert a három leginkább pompakedvelő fejedelem közül ő jött rangban a legalulról és nagyon hamar, ám elsősorban fejedelemmé választása révén jutott az előkelők sorába. Az érdekesség a hatalmas úr, ami a fejedelmi udvar fényűzése és az erdélyi főurak környezetének luxusigényei között volt. További érdekesség, hogy úgy tűnik, ezt tartották természetesnek. Aki megpróbálta felvenni a versenyt a fejedellemmel – mint a 17. század második felében Bánffy Dénes és Béli Pál – azok az erdélyi társadalom bizonyos mértékű megvetésével találták szemé magukat. Így írt Bánffyról Cserei Mihály, de ugyanígy értékelte a „cifraszágokat” Apor Péter is. Cserei a históriájában azt írja, hogy Bánffy Dénes „nagyobb nagyobb splendorral kezdé a maga udvarát szerelni úgy, hogy a fejedelem udvarát adresszálja oda, nem számol annyit pompával.”⁹

A főurak egyértelmű jellemzője, egyfajta státusz-szimbólum a levelek és önéletírások szerint *hintó*. A felfogásában erőteljesen konzervatívnak tekinthető Apor Péternél vagy Cserei Mihálynál éppen úgy, mint a luxus és új holmik iránt különösen érzékeny Bethlen Gábor vagy I. Rákóczi György esetében. Apor Péter szerint „az hintó igen ritka volt, hanem az közönséges fő embereknek nagy bőrös kocsijok volt, az hátulja mindenkor lógós, némelyiknek az elei is szintén olyan volt, mint az hintónak az dereka, csak fedele nem volt, egyéb minden alkalmatlansága az egy fedelin kívül;... Vesselényi Opál uram ajándékozott volt Apaffi Mihály öreg fejedelemnek egy német hintót, jut eszemben, hogy Szebenben gyermekekül úgy jártunk nézni, mintha csudalátni mentünk volna,

elmenvén az híre, hogy a fejedelemnek német hintaja vagyon... némelyeknek az belső borítékja volt; ... szattyánbőrből, némelyeknek gordoványból, némelyeknek karmazsinból, némelyeknek jóféle posztóból; az fejedelemnek bársonyból (az fejedelem hintájának az orsói is aranyosak voltak).¹⁰

Az a fajta alaposság és részletesség, amivel Apor Péter talán a legnagyobb teret szenteli a hintók leírásának, szintén sejteti az erdélyi nemesség szemében státusszimbólumként elfoglalt helyét. Ugyanígyen részletességgel számolt be Kemény János is Bethlen Gábor hintójáról, amit Brandenburgi Katalinnal való házasságkötésére készített a fejedelem. Kemény számára az elegancia és az előkelőség netovábbja a hintó jelenti a főúri pompát. Kemény János: „az hercegmenyasszony hintóban ültetették, melyet készített vala néki az fejedelem, veres bársonyos vala mindenütt az szokott helyeken és szkófiumarannyal gazdagon megvarrva, melyeket Konstancinápolyban varrottak vala; minden vaseszközzel az holott lenni szoktak, megaranyozott ezüsttel burítottak; hámjai az lovaknak veres bársonyosak és varrottak, hámhúzói hasonlóképpen, és mindazok aranyfonállal elegy selymes rojtosok;...”¹¹

Még I. Rákóczi György fejedelem is, családi levelezésében időről időre visszatér a hintóira; „Az én új hintómat, édesem ott hagyjad most Váradon jó gondviselés ott, parancsolván igen erősen Ibrányi uramnak felőle.”¹² Cserei azzal szemléltette Bánffy Dénes fejedelmet is megszegyenítő urizálását „mikor utazott, nagy készüllettel és sok hintókkal, társzekerekkel járva.”

A főúri státusz egyik legfontosabb jellemzője a *fegyver*, méghozzá a díszesen kimunkált fegyver. Ez annyira fontosnak tűnik, hogy az egyetlen, ami Kemény János figyelmét külföldön igazán felkelti, olyannyira, hogy maga is fegyvert csináltat magának. Ugyanígy Bethlen Gábor jellemzésében az egyik legfontosabb Kemény számára, hogy „katona szerszámokban gyönyörködő ember vala”¹³

A *hintó- és lófelszerelés*, a *ló és fegyver* alapvető fontosságú és a főnemesi mivolt egyértelmű bizonyítéka. A Bethlen Gábor halálának körülményeiről megemlékező Kemény János a Bethlen által eladományozott holmik között főképpen ezeket említi meg, ő maga is ezt kapja. Uzoni Béldi Pál fegyverkészletében is számos aranyozott gondos munkát igénylő fegyver volt található, szárhegyi Lázár Ferenc udvarházában az arany- és ezüstneműs ládákban van jó pár díszfegyver. Kálnoki Sámuelnek is sok fegyvere van, bár nagyon díszeset nem találunk az inventáriumában.

A levelezésekből és emlékiratokból úgy tűnik, hogy az *öltözködés* szintén erősen konzervatív, mind a férfiaké, mind a nők. Mind Apor, mind Bethlen Miklós, mind Kemény János fontosnak tartotta megjegyezni azt az asszonyemberi öltözetet, amely a kebleket nem takarja. Kemény kedves adomát mesélt Mikó Ferencről, akit ez meglehetősen megigézett. A köntösök és ruházati cikkek olyan jellegzetesek, hogy Kemény János úgy ítélte meg, külföldön mindenki tudta a ruhájukról, hogy ők magyarok.

⁹ CSEREI Mihály: Erdély története. Bp., 1983. 112. o.

¹⁰ APOR Péter: I. m. 79–80. o.

¹¹ KEMÉNY János önéletrajza. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Bp., 1980. 63. o.

¹² SZILÁGYI Sándor: I. Rákóczi György nejeinek Lorántffy Zsuzsannának levelezése. Történelmi Lapok, 1876. III. évf. 53. o.

¹³ KEMÉNY: i. m. 123. o.

A 17. század utolsó két-három évtizedéig alig van jelen, hogy bármilyen külföldi „módi” szerinti ruhadarab megjelenne; a külföldről hazatérőket, legyen az Haller vagy Bethlen, kigúnyolják, olykor meg is verik, vagy veréssel fenyegetik. Azt követően azonban megállíthatatlanul tör előre a nyugati életmód és divat, amely előbb a főnemesekek, majd az erdélyi társadalom alsóbb rétegeinek mindennapi életét is lassanként átformálja.

A dolgozat elején feltett kérdésekre adható válasz tehát az, hogy az erdélyi társadalom legfelső rétege volt hallatlanul fogékony az újra, a luxusra, az akár külföldi divatokra is. A nemesi társadalomnak azonban még ez a rétege is őrizte a konzervatív struktúrához való alkalmazkodás képességét, hiszen mind a ruházat, mind a státuszszimbólumnak számító eszközök, tárgyak tekintetében maguk is a társadalom korábbi szokásait követték. Az egzotikumok iránt érdeklődő Rákóczi György és a divatot figyelemmel kísérő Lorántffy Zsuzsanna azonban éppen úgy belesimult a hagyományokat őrző Erdély szokásvilágába, mint Kemény János vagy Apor Péter és a többiek. A legfogékonyabb az új iránt Bethlen Miklós volt, ő is elsősorban az építkezés tekintetében. Erdély bekapcsolódása a Habsburg Birodalomba egy csapásra változtatta meg a korábbi bezártságból fakadó tradicionalizmust a tárgyakhoz való viszonyulás tekintetében is. A Bécshez kötődő karrierstratégiák a „náj módi”-nak a korábbi úzust gyökeresen átalakító megjelenését eredményezték, és ezáltal a tárgyak a korábbinál nagyobb mértékben váltak a társadalmi státusz kifejezőjévé is.